

تأثیر تنوع صادراتی بر رشد اقتصادی کشورهای منتخب در حال توسعه

علی عباس حیدری^{*۱}

تاریخ پذیرش نهایی: ۱۴۰۱/۰۹/۰۸

تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۱/۰۶/۲۹

چکیده

کشورهای جهان سوم و به ویژه کشورهای عضو اپک به شدت وابسته به درآمدهای ارزی حاصل از صادرات نفت خام می‌باشند. افزایش تعداد کالاهای صادراتی و متنوع سازی صادرات در این کشورها از یک طرف باعث کاهش بی ثباتی درآمدهای صادراتی می‌شود و از طرف دیگر زمینه دستیابی به درآمدهای ارزی پایدار و رشد اقتصادی را فراهم می‌کند. هدف اصلی این مقاله، بررسی تأثیر تنوع محصولات صادراتی بر رشد اقتصادی، درمختبی از کشورهای در حال توسعه شامل کشورهای عضو اپک و کشورهای غیرعضو اپک، طی دوره زمانی ۲۰۰۲-۲۰۱۷، با استفاده از رهیافت مدل‌های گشتاور تعمیم یافته^۲ (GMM) می‌باشد. نتایج برآورد مدل نشان داد که در کشورهای غیر عضو اپک، با کاهش تمرکز صادراتی و در نتیجه با افزایش تنوع محصولات صادراتی، رشد اقتصادی به صورت معناداری افزایش یافته است. بنابراین این کشورها می‌توانند با تنوع بیشتر محصولات صادراتی، اقتصاد خود را در مقابل شوک‌های خارجی و نوسانات بین‌المللی بیمه کنند. در کشورهای عضو اپک، اثر تنوع صادرات بر رشد اقتصادی معنادار نبوده است که این به دلیل تمرکز بالای صادراتی و در نتیجه تنوع کمتر محصولات صادراتی، با محوریت نفت، در این کشورها می‌باشد. بنابراین تدوین راهبردهای اساسی به منظور خارج شدن از اقتصاد تک محصولی و رسیدن به تنوع صادراتی در کشورهای عضو اپک، یک ضرورت، به نظر می‌رسد.

واژگان کلیدی: تنوع صادرات؛ رشد اقتصادی؛ کشورهای در حال توسعه؛ مدل گشتاور تعمیم یافته GMM.

طبقه‌بندی JEL: F13, C22

^{*} استادیار اقتصاد، گروه اقتصاد، واحد فیروزکوه، دانشگاه آزاد اسلامی، فیروزکوه، ایران، نویسنده مسئول، پست الکترونیکی:

Aliabbas_heidari@yahoo.com

^۲ Generalized Method of Moments

۱. مقدمه

امروزه موضوع تنوع صادراتی مورد توجه بسیاری از سیاستگذاران قرار گرفته است. که منظور از آن افزایش تعداد کالاهای صادراتی و کاهش وابستگی به یک منبع درآمدی است. هر چه ترکیب کالاهای صادراتی یک کشور در تعداد بیشتری از کالاهای صادراتی باشد گفته می‌شود که صادرات آن کشور متنوع تر است. با توجه به اینکه صادرات یکی از اجزای تقاضای کل جامعه محسوب می‌شود لذا تغییرات صادرات به صورت مستقیم بر تقاضای کل و تولید ناخالص داخلی واقعی، تأثیر گذار است و چون یکی از راه‌های افزایش صادرات، افزایش تنوع محصولات صادراتی می‌باشد، لذا تنوع بیشتر محصولات صادراتی نیز می‌تواند بر رشد تولید ناخالص داخلی واقعی کشورها تأثیرگذار باشد. کشورهای در حال توسعه برای رسیدن به رشد اقتصادی پایدار می‌بایست صادرات خود را از کالاهای اولیه به سمت تنوع صادرات کالاهای صنعتی سوق دهند (پاینرس و فرانتینو^۱ ۱۹۹۷).

متنوع سازی صادرات به دلایل مختلفی از جمله رشد درآمدهای ارزی مورد توجه بسیاری از سیاست‌گذاران بویژه در کشورهای در حال توسعه قرار گرفته است. متنوع سازی صادرات از طریق افزایش ارزش افزوده در فرایند تولید و بازاریابی و همچنین از طریق جایگزینی کالاهای ساخت داخل به جای واردات باعث افزایش درآمدهای ارزی و در نتیجه باعث رشد اقتصادی می‌شود. در این راستا هدف این مقاله بررسی تأثیر تنوع صادرات بر رشد اقتصادی در منتخبی از کشورهای در حال توسعه، شامل کشورهای در حال توسعه عضو اپک و غیر عضو اپک طی دوره زمانی ۲۰۱۷-۲۰۲۰، با استفاده از رهیافت مدل‌های گشتاور تعمیم یافته، می‌باشد. این تحقیق به دنبال پاسخ به سوالات زیر است:

- ۱- آیا تنوع صادراتی تأثیر مثبت و معناداری بر رشد اقتصادی کشورهای اوپک دارد؟
- ۲- آیا تنوع صادراتی تأثیر مثبت و معناداری بر رشد اقتصادی کشورهای غیر اوپک دارد؟

برای پاسخ به این سئوالات دو فرضیه به صورت زیر مطرح شده است:

- ۱- تنوع صادرات تأثیر مثبت و معناداری بر رشد اقتصادی کشورهای عضو اوپک دارد.
- ۲- تنوع صادرات تأثیر مثبت و معناداری بر رشد اقتصادی کشورهای عضو اوپک دارد.

¹ Ferrantino & Other

این مقاله می‌کوشد با روش گشتاورهای تعمیم یافته (GMM) اثر تنوع صادرات را بر رشد اقتصادی بررسی نماید. برای دست یابی به این هدف، ساختار مقاله به شکل زیر سازماندهی شده است: بعد از مقدمه در بخش دوم ادبیات موضوع و سپس در بخش سوم روش شناسی تحقیق ارائه شده است. بخش چهارم به برآورد مدل و تجزیه و تحلیل نتایج اختصاص داده شده است و در پایان نتیجه‌گیری و پیشنهادات مدل بیان می‌شود.

۲. ادبیات موضوع

۲-۱. مروری بر ادبیات تنوع صادراتی

طبق تعریف، تنوع صادراتی هر گونه تغییر در ترکیب کالاها و بازارهای هدف یک کشور را در برمی‌گیرد که به وسیله تعدیل سهم کالاها و بازارهای هدف در ترکیب صادراتی و یا از طریق افزودن کالاهای جدید بر ترکیب صادراتی موجود حاصل می‌شود (RIDWAN, et al., 1991)^۱. تنوع صادراتی به طور مستقیم به ساختار اقتصادی و چگونگی تغییر در فرآیند توسعه، مربوط می‌شود و قادر است از طریق فرآیند بازاریابی و جایگزینی واردات، ارزش افزوده کالاهای صادراتی را افزایش داده و با توسعه صادرات و ارتقای رشد، منجر به کاهش بی‌ثباتی در درآمدهای صادراتی شود. از این رو می‌توان گفت تنوع صادرات، فرآیند تبدیل و تغییر اقتصادی است که به وسیله انتقال منابع در داخل یک بخش به سمت فعالیت‌هایی با ارزش افزوده بالاتر و یا در خارج از یک بخش به سمت سایر بخش‌ها صورت می‌گیرد و از این طریق منجر به توسعه روابط بین‌بخشی می‌شود (BAREHOOUTI, 1990)^۲.

تنوع صادراتی دارای ابعاد متفاوتی (افقی، عمودی) است و در سطوح مختلفی (سطح مزرعه، کشور و منطقه) قابل تحلیل می‌باشد. تنوع افقی تعدیلاتی را در ترکیب صادرات برای مقابله با بی‌ثباتی یا کاهش قیمت‌های بین‌المللی بکار می‌گیرد. حال آن‌که تنوع عمودی، کاربردهای اضافی برای کالاهای جدید و موجود، از طریق ایجاد فعالیت‌های ارزش افزوده همچون فرآیند سازی و بازاریابی به وجود می‌آورد. علاوه بر این، تنوع عمودی می‌تواند هزینه فرصت‌های بازار را برای مواد خامی که رشد را ارتقا می‌دهند، افزایش داده و منجر به ثبات هر چه بیشتر قیمت‌ها شود.

¹ RIDWAN

² BAREHOOUTI

تنوع افقی بوسیله شاخص‌های تمرکز اندازه‌گیری می‌شود و به طور ضمنی واکنش‌های میان سهم صادراتی و تاثیر آن‌ها بر بی ثباتی را مورد بررسی قرار می‌دهد و بدین ترتیب سهم صادرات هر بخش در کل صادرات کشور را که نشان دهنده مرحله توسعه اقتصادی آن کشور است، اندازه‌گیری می‌نماید حال آنکه تنوع عمودی، به بررسی میزان ارتباطات یک بخش اقتصادی با سایر بخش‌ها می‌پردازد (BARGHOUTI, et al., 1990).

ابعاد مختلف تنوع، به گرایش‌های بازاری و میزان فرآیند کالاهای صادراتی مختلف مربوط می‌شود. برخی اقلام صادراتی از ابتدا با حداقل فرآوری، گرایش به سمت بازارهای بین‌المللی دارند و برخی دیگر به صورت خام یا فرآوری نشده، همزمان به سمت بازارهای داخلی و بین‌المللی گرایش می‌یابند. این گروه که به عنوان جانشین‌های وارداتی نامیده می‌شوند، از بازار انعطاف پذیرتری برخوردار بوده و با افزایش تنوع عمودی، منجر به رشد تولید و صادرات می‌شوند (UNCTAD, 1995).

۲-۲. شاخص‌های تنوع پذیری

شاخص تنوع پذیری را به لحاظ نوع اطلاعات و شیوه محاسبه می‌توان به سه دسته مطلق، نسبی و تجمعی، تقسیم کرد. شاخص‌های مطلق صرفاً با استفاده از اطلاعات یک کشور قابل محاسبه هستند. برای محاسبه شاخص‌های نسبی، اطلاعات صادرات کل جهان در خصوص بخش صادراتی مورد بررسی، مورد نیاز است. در واقع، شاخص‌های نسبی، تنوع پذیری بخش صادراتی را با توجه به روند کل صادرات جهان و صادرات بخشی در دیگر کشورها را مورد محاسبه قرار می‌دهد. شاخص‌های تجمعی نیز مقدار تجمیع شده توزیع صادرات یک بخش را طی یک دوره زمانی، محاسبه می‌کنند. مطالعه حاضر صرفاً حوزه شاخص هیرشمن را مد نظر قرار داده است.

$$DH_{it}^H = (\sum_1 s_i)^{1/2} \quad (1)$$

۲-۳. شاخص هیرشمن

این شاخص در سال ۱۹۴۵ توسط هیرشمن معرفی شد و یکی از متداول‌ترین شاخص‌های اندازه‌گیری تنوع صادراتی تا به امروز به حساب می‌آید (بن هامودا و همکاران ۲۰۰۶). شاخص‌های سنتی تمرکز، نسبت به نابرابری توزیع سبد صادراتی حساس هستند اما شاخص هیرشمن تابعی از میانگین و واریانس ارزش صادرات در گروه‌های مختلف کالایی است. زمانی که

سهم صادراتی تمام کالاها در سبد صادراتی یکسان باشد، واریانس توزیع کالاهای صادراتی صفر شده و (n) برابر $(1/H^2)$ می شود. این به این معناست که برای یک تعداد کالای صادراتی مفروض، حداقل مقدار شاخص معمولی هیرشمن با صفرشدن واریانس و برابر شدن تمام سهمها برابر $(1/\sqrt{n})$ می شود. حداقل مقدار شاخص هیرشمن برابر $(1/\sqrt{n})$ و حداکثر مقدار آن برابر یک می باشد و هر چه مقدار این شاخص به یک نزدیکتر شود به معنای تمرکز بیشتر و تنوع کمتر در صادرات است.

شاخص هیرشمن برای نخستین بار در سال ۲۰۰۰ توسط المرهوبی در یک رگرسیون رشد به صورت بهنجار شده (نرمالیزه شده) بکار گرفته شد که در این صورت، مقدار این شاخص در دامنه صفر تا یک قرار می گیرد.

۲-۴. مروری بر مطالعات تجربی

۲-۴-۱. مطالعات انجام شده خارجی

مطالعات تجربی مختلفی در رابطه با شاخص تمرکز صادراتی و ارتباط آن با رشد اقتصادی انجام شده است که در ذیل به برخی از این مطالعات اشاره می کنیم:

آفندی و همکاران^۱ (۲۰۱۰) در مطالعه‌ی خود با استفاده از تکنیک‌های سری زمانی همگرایی و علیت گرنجری، به بررسی ارتباط بلند مدت میان تنوع صادرات و رشد اقتصادی طی دوره‌ی ۱۹۸۰-۲۰۰۷ در کشور مالزی پرداختند. نتایج آنها نشان داد که تنوع صادراتی نقش قابل توجهی را در رشد اقتصادی کشور مالزی ایفا می کند. همچنین آنها بیان می کنند که جهت رسیدن به رشد اقتصادی پایدار، کشور مالزی باید صادرات خود را متنوع سازد. به علاوه، استراتژی تنوع صادراتی، در بلند مدت منجر به پایداری درآمدهای صادراتی در این کشور خواهد شد.

فهیم المرهوبی^۲ (۲۰۰۰) در مطالعه خود و بر اساس اطلاعات ۹۱ کشور در دوره زمانی ۸۸-۱۹۶۱ به بررسی ارتباط بین تنوع صادراتی و رشد اقتصادی در این کشورها پرداخته است. نتایج او نشان داد که متنوع سازی صادرات، رشد اقتصادی را در این کشورها تشویق می کند و همچنین در کشورهای در حال توسعه، متنوع سازی صادرات با نرخ‌های رشد بالای سرمایه گذاری، رابطه داشته است.

^۱ Afandi, M & partners

^۲ AL- Marhubi, 2000

آگوسین^۱ (۲۰۰۷)، با به بکارگیری مدل رشد تجربی و روش داده‌های ترکیبی، به بررسی فرضیه تنوع صادراتی و رشد اقتصادی در کشورهای موریس، تایلند، چین، شیلی، تایوان و کره طی دوره‌ی زمانی ۲۰۰۳-۱۹۸۰ پرداخته است. وی بیان می‌کند که تنوع صادراتی در این کشورها در کنار دیگر متغیرهای کنترلی از قبیل سرمایه‌گذاری و نیروی کار اثر مثبت و معناداری بر رشد درآمد سرانه داشته است.

پاینرس و فرانینو^۲ (۱۹۷۷) به بررسی رابطه متنوع سازی صادرات و رشد اقتصادی در کشور شیلی پرداخته است آنها با استفاده از اطلاعات کشور شیلی طی دوره زمانی (۹۱-۱۹۶۳) و معیارهای واریانس شاخص سنتی بودن، متنوع سازی و تغییر ساختاری در صادرات و همچنین الگوهای رگرسیونی، به این نتیجه می‌رسند که در اواسط دهه ۱۹۷۰، رشد اقتصادی با متنوع سازی صادرات همراه بوده است. با وجود این که پیش از آن متنوع سازی کمتری رخ داده است، تغییر ساختاری در طی دوران دارای بحران داخلی و تکانه‌های خارجی شتاب گرفته است. بنابراین با این که متنوع سازی ممکن است در بلند مدت رخ دهد، اما در شیلی این امر در سال‌هایی رخ داده که تغییر ساختاری بوجود آمده است.

ساجزو و اتر^۳ (۱۹۹۵) معتقدند هر گاه دانش بطور سیستماتیک با یک فرآیند یادگیری از طریق صادرات ایجاد شود، کشورهای در حال توسعه از بخش‌های صادرات گرای خود، نفع خواهند برد، از این رو تنوع افقی صادرات اثر خالص مثبتی بر مجموع ستانده خواهد داشت.

کازرونی و حریقی^۴ (۲۰۰۵) در تحقیق خویش با عنوان "متنوع سازی مبادلات تجاری و تأثیر آن بر رشد اقتصادی در ایران" طی دوره ۷۹-۱۳۵۹ با استفاده از شاخص تنوع فینسترا به این نتیجه رسیدند که تنوع در مبادلات کشور دارای نوسان بوده و بیشترین دوره کاهش آن مربوط به سال‌های جنگ است اما درکل متنوع سازی مبادلات تجاری رشد اقتصادی در ایران را بهبود بخشیده است.

گوتیرزدی پیرز^۵ و دیگران (۱۹۹۷) اشاره دارند که فعالیت‌های نوآورانه به وسیله کشورهای توسعه یافته به تنوع فزاینده محصولات منجر می‌شود، در حالی که فعالیت‌های تقلیدی به وسیله

¹ Agosin

² Pineres, S.A.G. and M. Ferrantino

³ SACHS, J. and A. WARNER

⁴ KAZEROUNI A.R., HARIGHI M

⁵ GUTIERREZ DE PIONEERS

کشورهای در حال توسعه به تنوع فزاینده محصولاتی که از مکان هایی با دستمزد پایین تولید و صادر می‌شوند، می‌انجامد.

گوستا و وفریرا^۱ (۲۰۰۹) در مطالعه‌ای به بررسی ارتباط بلند مدت میان تنوع صادرات و رشد اقتصادی در کشور کاستاریکا با استفاده از روش ARDL طی دوره‌ی زمانی ۲۰۰۶-۱۹۶۵ پرداخته است. نتایج او نشان داد که تنوع صادراتی در بلندمدت تاثیر معناداری بر رشد اقتصادی در این کشور نداشته است.

نیست واریک رویگر دالیا^۲ (۲۰۰۸)، طی مطالعه‌ای برای کشورهای گروه MENA، بیان می‌کنند که تنوع صادراتی به مهمترین هدف برای استراتژی‌های توسعه در کشورهای خاورمیانه و شمال آفریقا تبدیل شده است. به علاوه، سرمایه گذاری مستقیم خارجی نیز می‌تواند به عنوان عامل مکمل در کنار تنوع صادراتی تاثیر مثبت و معناداری بر رشد اقتصادی در این گروه از کشورها بگذارد.

ویم نود و ریان روسو^۳ (۲۰۱۰) با استفاده از داده‌های سری زمانی و مدل (AEG) به بررسی ارتباط بین تنوع صادراتی و عملکرد اقتصادی در کشورهای (برزیل، چین، هند و آفریقای جنوبی)، طی دوره زمانی ۲۰۰۰-۱۹۶۲ پرداختند. آنها به این نتیجه رسیدند که بین تمرکز صادرات و رشد درآمد سرانه در کشورهای چین و آفریقای جنوبی، یک ارتباط U شکل برقرار است. همچنین نتایج حاصل از روش علیت گرنجر نشان می‌دهد که بین تنوع صادرات و درآمد سرانه در کشورهای برزیل، چین و کشورهای صحرای آفریقا رابطه علی برقرار است. به علاوه، نتایج حاصل از مدل AEG نشان داد که در کشور آفریقای جنوبی، تنوع صادرات تاثیر مثبت و معناداری بر رشد اقتصادی این کشور طی دوره‌ی مورد بررسی داشته است.

هرزر و نواک - لمن^۴ (۲۰۰۶) معتقدند که تنوع صادراتی می‌تواند با کاهش وابستگی به تعداد محدودی از کالاهای اولیه، تاثیر مثبتی بر رشد اقتصادی کشورها بگذارد. این نظریه بیشتر در کشورهای در حال توسعه‌ای مصداق دارد که وابستگی شدید به صادرات کالاهای اولیه و صادرات در بخش کشاورزی دارند. از نظر آنها کشورهای در حال توسعه، به منظور دست یابی به رشد

¹ Gustavo & Ferreir

² Dalia Nicet & Eric Rougier

³ Naude, w. & Rossouw, R.

⁴ Hrze & Nawak Lehman

اقتصادی پایدار، می‌بایست صادرات خود را از کالاهای اولیه به سمت کالاهای صنعتی سوق دهند.

هیکوسه^۱ (۲۰۰۸) در مقاله‌ای تحت عنوان "تنوع صادراتی و رشد اقتصادی" با استفاده از مدل رشد سولو و روش داده‌های ترکیبی در منتخبی از کشورهای در حال توسعه، به این نتیجه می‌رسد که تنوع صادرات نقش مهمی در فرآیند توسعه اقتصادی کشورهای در حال توسعه ایفا می‌کند. وی بیان می‌کند که تمرکز صادرات با کاهش رابطه مبادله کشورها، خصوصاً کشورهای صادر کننده کالاهای اولیه، تاثیر منفی بر رشد اقتصادی این کشورها دارد.

نیمینن^۲ (۲۰۲۰) در مقاله خود با عنوان « توسعه مالی چند بعدی، رفتار صادر کننده و تنوع صادراتی» بر اساس یک تحلیل بین‌کشوری به بررسی این موضوع می‌پردازد که تنوع صادراتی در سطح کلان چگونه به وسیله بخش صادرات در سطح خرد تعیین می‌شود. نتایج او نشان داد که دسترسی به خدمات مالی داخلی با افزایش تعداد صادرکنندگان کوچک به طور موثری به تنوع صادراتی کمک می‌کند.

باهار و سانتوس^۳ (۲۰۱۸) در مقاله خود با عنوان « وابستگی تجاری، آزاد سازی تجاری و تنوع صادراتی در کشورهای در حال توسعه و کشورهای جنوب آفریقا » پرداختند. نتایج آنها نشان داد که کشورهای در حال توسعه‌ای که از لحاظ تجاری بازتر هستند نسبت به کشورهایی که کمتر باز هستند به ساختارهای صادراتی متنوع‌تر تمایل بیشتری دارند.

اوساکی^۴ و همکاران (۲۰۱۸) در مطالعه خود با عنوان « وابستگی تجاری، آزاد سازی و تنوع صادرات در کشورهای در حال توسعه » نقش سیاستهای تجاری و متغیرهای ساختاری و سیاستی در فرایند متنوع‌سازی تجارت را با بکارگیری روش‌های پارامتریک و ناپارامتریک در یک نمونه با ۱۴۴ کشور در حال توسعه در طول دوره ۲۰۱۵-۱۹۷۰ با استفاده از داده‌های تابلویی پویا بررسی کردند. تجزیه و تحلیل ناپارامتریک آنها نشان داد که آن دسته از کشورهای در حال توسعه که درجه باز بودن تجاری بیشتری دارند دارای تنوع صادراتی بیشتری هستند اما تجزیه و تحلیل پارامتری، شواهدی مبنی بر اینکه آزاد سازی تجاری، به شکل تعرفه‌های پایین‌تر، به تنوع در صادرات در

¹ Heike Hesse

² Nieminen

³ Bahar, D., & Santos, M. A.

⁴ Osakwe

کشورهای در حال توسعه کمک می‌کند، ارایه می‌کند. همچنین بر اساس نتایج آنها، سرمایه‌های انسانی، تولید ناخالص داخلی سرانه و نهادها اثر مثبتی بر تنوع صادرات داشته است. بازل^۱ و همکاران (۲۰۱۸) در مقاله خود با عنوان « تنوع صادرات و توسعه اقتصادی: یک تحلیل داده‌های فضایی پویا » به بررسی اثر متغیرهای توسعه نظیر تولید سرانه، جمعیت و سهم درآمدهای نفتی از صادرات به همراه متغیرهای تاخیری موزون شده از متغیر وابسته، بر شاخص تنوع صادرات می‌پردازند. برای این موضوع از اطلاعات ۱۱۴ کشور در دوره زمانی ۲۰۱۲-۱۹۹۰ و روشهای GMM بکار برده شده است. بر اساس نتایج عناصر توسعه اقتصادی بر تنوع صادرات اثر مثبت دارند یعنی با افزایش تولید سرانه، اندازه کشورها و صادرات نفت و مشتقات آن، تنوع صادرات افزایش می‌یابد.

گویا^۲ (۲۰۱۸) در مطالعه‌ای با عنوان « نرخ ارز و تنوع صادرات: یک تحلیل مقطعی با برآوردهای تابلویی طولانی » به بررسی اثر نرخ ارز واقعی و نوسانات آن بر تنوع صادرات ۵۹ کشور جهان شامل کشورهای توسعه یافته و در حال توسعه در طی دوره ۲۹ سال با استفاده از داده‌ای تابلویی و روش GMM و PMG پرداخته است. نتایج بدست آمده نشان می‌دهد که نرخ ارز واقعی اثر مثبت بر تنوع صادرات داشته است اما نوسانات نرخ ارز تاثیر منفی بر تنوع صادرات داشته است.

ماخلوف^۳ و همکاران (۲۰۱۵) در مطالعه‌ای با عنوان « باز بودن تجارت، تنوع صادرات و نظام سیاسی » به بررسی رابطه باز بودن تجارت با تخصص‌گرایی و متنوع‌سازی از روش داده‌های تابلویی برای ۱۱۶ کشور در بازه زمانی ۳۵ ساله نموده اند. نتایج آنها نشان داد که درجه باز بودن تجارت می‌تواند با هر دو وضعیت تخصص‌گرایی و تنوع صادرات ارتباط مثبت داشته باشد. علاوه بر این برای کشورهای در حال توسعه، اثر درجه باز بودن اقتصاد بر ساختار تجاری آنها بستگی به نوع رژیم سیاسی دارد به گونه‌ای که در نظام‌های دموکراسی از طریق صادرات کالاهای فنی و تکنیکی، تنوع صادرات بیشتر می‌شود اما در نظام‌های اقتدارگرا، باز بودن اقتصاد منجر به تخصص بیشتر می‌شود.

¹ Basile

² Goya

³ Makhlof

۲-۴-۲. مطالعات انجام شده داخلی

تقی پور و کسمایی (۱۳۸۰) در مطالعه خود به بررسی متنوع سازی صادرات و تاثیر آن بر درآمدهای ارزی غیر نفتی در ایران طی دوره (۱۳۷۸-۱۳۵۸) پرداختند آنها از شاخص هیرشمن برای اندازه گیری تنوع صادرات استفاده کردند. داده های مورد استفاده آنها، سری زمانی صادرات به تفکیک گروه های کالایی با کد دو رقمی سیستم هماهنگ کدگذاری (HS) بوده است. نتایج مطالعه آنها نشان داد که روند تنوع پذیری برای کل صادرات کشور بجز سال های ۱۳۷۴ و ۱۳۷۷ افزایشی بوده است. پس از برنامه اول توسعه تعداد زیادی از کالاها به سبب صادراتی کشور اضافه شده اند که اغلب آنها از گروه پتروشیمی و فرآورده های نفتی مواد شیمیایی صنایع غذایی و صنایع فلزی بوده که این مهم نشان دهنده تنوع بخشی عمودی به صادرات غیر نفتی کشور است. همچنین، نتایج مطالعه آنها نشان داد که گروه محصولات کشاورزی و صنایع دستی همچنان به شکل اولیه خود باقی مانده اند و تنوع کمتری داشته اند. تخمین معادله صادرات غیر نفتی آنها نیز نشان داد که متنوع سازی ترکیب صادرات کالاها صنعتی، افزایش درآمدهای ارزی را به همراه خواهد داشت.

صمدی (۱۳۸۱) نیز در مقاله خود ساختار ترکیب صادرات غیر نفتی را بررسی نموده و تاثیر متنوع سازی صادرات بر رشد اقتصادی کشور را ارزیابی کرده است. وی بر اساس اطلاعات سال های (۱۳۷۷-۱۳۴۷) از ۱۷ زیر بخش صنعتی صادراتی (اقلام عمده صادرات غیر نفتی کشور) به این نتیجه رسیده است که با وجود درجه بالاتر متنوع سازی صادرات تغییر ساختاری کوتاه مدت و میان مدت در ترکیب صادرات غیرنفتی کشور رخ نداده است و ترکیب صادرات از ثبات نسبی کوتاه مدت برخوردار بوده و البته متنوع سازی صادرات رشد اقتصادی را برانگیخته است.

معمارنژاد و همکاران (۱۳۸۸) در مقاله ی خود، به بررسی ساختار ترکیب صادرات غیر نفتی و همچنین بررسی تاثیر متنوع سازی صادرات بر رشد اقتصادی ایران در سال های ۱۳۵۸-۱۳۸۵ پرداخته اند. نتایج بدست آمده نشان داد که متنوع سازی صادرات بر رشد اقتصادی، تاثیر مثبت و معناداری دارد و همچنین نتایج متنوع سازی صادرات در کشور بستگی به چگونگی اعمال آن دارد و تدوین سیاست های مناسب در بخش صادرات می تواند باعث کاهش بی ثباتی درآمدهای ارزی کشور شود و در نهایت زمینه رشد اقتصادی را فراهم نماید.

یاوری، اشرف زاده و احمدزاده (۱۳۸۹) رابطه متنوع سازی صادرات و بهره وری را به تفکیک صنایع نه گانه کشور با استفاده از روش داده‌های تابلویی، مورد ارزیابی قرار داده اند. نتایج مطالعه آن‌ها نشان داد که طی دوره ۱۳۸۶-۱۳۵۳، تنوع در صادرات غیر نفتی، اثر گذاری مثبت و معناداری بر بهره وری داشته است به طوری که هر یک درصد تغییر در شاخص تنوع پذیری صادرات، بهره وری را به اندازه ۱/۸ درصد افزایش داده است. همچنین بر اساس نتایج آنها، میزان شاخص تنوع پذیری در زیر بخش‌های صنایع شیمیایی، ذغال سنگ، صنایع نساجی، پوشاک و چرم، فلزات اساسی و ماشین آلات و تجهیزات به مراتب بیشتر از زیر بخش‌های صنعتی می‌باشد.

۳. روش شناسی تحقیق

در این مقاله اثر تنوع صادرات بر رشد اقتصادی در کشورهای عضو ایک^۱ و کشورهای غیر عضو ایک^۲ طی دوره زمانی ۲۰۱۷-۲۰۰۲ از روش گشتاورهای تعمیم یافته^۳ (GMM) بررسی شده است. در این تحقیق به پیروی از آگوسین^۴ (۲۰۰۷) از شاخص تنوع پذیری صادرات هیرشمن^۵ (HEDI) به عنوان معیاری برای تنوع پذیری صادرات استفاده شده است. این شاخص برای اولین بار توسط المرهوبی در سال ۲۰۰۰ بهنجار^۶ شده است. مقدار بهنجار شده شاخص هیرشمن بین ۰ و ۱ قرار دارد و هرچه این شاخص به ۱ نزدیک‌تر باشد در این صورت تمرکز صادراتی بیشتر و در نتیجه تنوع صادراتی کمتر است و برعکس هرچه این شاخص به ۰ نزدیک‌تر باشد، تمرکز صادراتی کمتر و در نتیجه تنوع صادراتی بیشتر خواهد بود. بر این اساس، مدل تجربی تحقیق که برگرفته از مطالعه آگوسین می‌باشد به صورت زیر تصریح شده است:

$$GDPR_{it} = \beta_0 + \beta_1 GDPR_{it-1} + \beta_2 k_{it} + \beta_3 LABOR_{it} + \beta_4 ED_{it} + \beta_5 OPENNESS_{it} + \varepsilon_{it} \quad (2)$$

در این معادله اندیس‌های i و t به ترتیب معرف مقاطع (کشورها) و دوره زمانی ۲۰۱۲-۲۰۰۲ می‌باشد و متغیرهای آن به صورت زیر تعریف شده است:

^۱ شامل ایران، امارات، کوادر، ونزولا، نیجریه، عربستان، الجزایر، لیبی، قطر، کویت، عراق و آنگولا
^۲ شامل پاکستان، مصر، ترکیه، سوریه، کلمبیا، شیلی، مالزی، مکزیک، اردن، قزاقستان، آذربایجان و هند

^۳ Generalized Method of Moments

^۴ Agosin

^۵ Hirschman Export Diversification Index

^۶ Normalized

GDPR: لگاریتم تولید ناخالص داخلی واقعی

GDPRit-1: لگاریتم تولید ناخالص داخلی واقعی با یک دوره وقفه

K: لگاریتم تشکیل سرمایه ناخالص

LABOR: لگاریتم نرخ مشارکت نیروی کار

ED: لگاریتم شاخص تنوع صادراتی

OPENNESS: شاخص درجه باز بودن اقتصادی

ε_{it} : جمله پسماند مدل

در نمودار (۱) میانگین شاخص تنوع صادراتی طی دوره زمانی ۲۰۱۷-۲۰۰۲ برای گروه کشورهای منتخب غیر اپک ارائه شده است. بر اساس نمودار کشورهای مکزیک، مالزی و ترکیه به ترتیب کمترین شاخص تنوع صادراتی را به خود اختصاص داده اند به عبارت دیگر این سه کشور از بیشترین تنوع محصولات صادراتی برخوردار بوده اند و کشورهای آذربایجان، پاکستان و شیلی به ترتیب بیشترین مقدار شاخص تنوع صادراتی و در نتیجه کمترین تنوع محصولات صادراتی را به خود اختصاص داده اند.

نمودار (۱): میانگین شاخص تنوع صادراتی در کشورهای منتخب غیر اپک طی دوره زمانی ۲۰۱۷-۲۰۰۲

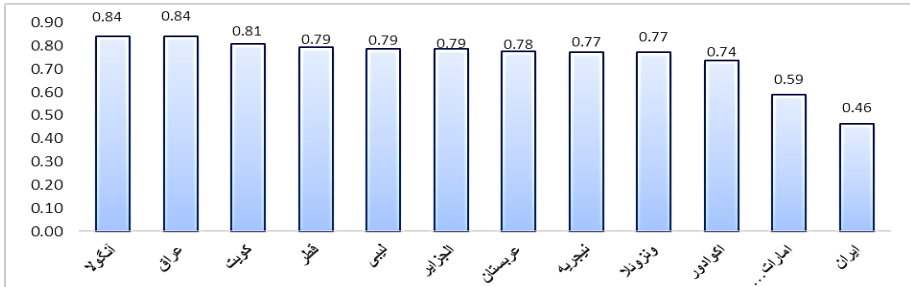

منبع: یافته‌های پژوهش (داده‌های مورد استفاده از سایت آنگتاد استخراج شده است)

در نمودار (۲) میانگین شاخص تنوع صادرات کشورهای منتخب عضو اپک طی دوره زمانی ۲۰۱۷-۲۰۰۲ ارائه شده است. این نمودار نشان می‌دهد که کشورهای ایران، امارات و اکوادور به ترتیب دارای کمترین مقدار شاخص تنوع صادراتی و در نتیجه دارای بیشترین تنوع محصولات صادراتی می‌باشند و بنابراین ایران در بین کشورهای منتخب عضو اپک از بیشترین تنوع محصولات

صادراتی برخوردار است. کشورهای آنگولا و عراق نیز از کمترین تنوع محصولات صادراتی و یا به عبارتی از بیشترین مقدار شاخص تنوع صادراتی برخوردار می‌باشند.

نمودار (۲): میانگین شاخص تنوع صادراتی در کشورهای منتخب عضو اوپک طی دوره زمانی ۲۰۰۲-۲۰۱۷

منبع: یافته‌های پژوهش (داده‌های مورد استفاده از سایت آنگتاد استخراج شده است)

۴. یافته‌ها

۴-۱. نتایج برآورد مدل برای گروه کشورهای منتخب غیر اوپک

در این مقاله برای بررسی مانایی یا نامانایی متغیرهای مدل تجربی تحقیق، از آزمون ریشه واحد پانل^۱ استفاده شده است. نتایج حاصل از آزمون لوین، لین و چو برای متغیرهای مورد استفاده برای گروه کشورهای غیر اوپک در جدول (۱) نشان ارائه شده است.

جدول (۱): نتایج آزمون مانایی یا نامانایی متغیرها برای کشورهای منتخب غیر اوپک

متغیر	آماره آزمون ریشه واحد	آماره t	(p-value)	نتیجه
OPENNESS	Levin, lin & chu	-۲/۲۰۴	۰/۰۱۳	مانا
ED	Levin, lin & chu	-۲/۰۶۱	۰/۰۱۹	مانا
GDP	Levin, lin & chu	-۲/۴۵	۰/۰۰۷	مانا
K	Levin, lin & chu	-۶/۴۳۸	۰/۰۰۰	مانا
LABOR	Levin, lin & chu	-۵/۵۶	۰/۰۰۰	مانا

منبع: یافته‌های پژوهش

^۱ Panel

همانطوریکه از جدول (۱) مشاهده می‌گردد همه متغیرهای مدل در سطح مانا هستند و بنابراین فرضیه صفر مبنی بر وجود ریشه واحد برای همه متغیرها رد می‌شود و در نتیجه همه متغیرهای مدل مانا می‌باشند.

برای برآورد مدل (۱) به تع آگوسین^۱ (۲۰۰۷) از روش گشتاورهای تعمیم یافته استفاده شده است. تخمین زن گشتاورهای تعمیم یافته با محاسبه تاخیرات ویژه فردی مشاهده نشده در مدل (که با وارد کردن متغیر وابسته با وقفه به عنوان متغیر توضیحی در مدل انجام می‌شود)، کنترل بهتری بر درونزایی کل متغیرهای توضیحی مدل فراهم می‌کند از طرف دیگر پویایی مدل‌های رشد، استفاده از مدل‌های پانل پویا را برای برآورد مدل تجربی تحقیق بیشتر توجیه می‌کند. نتایج تخمین مدل برای گروه کشورهای منتخب غیرعضو اوپک در جدول شماره (۲) آمده است:

جدول (۲): نتایج برآورد مدل از روش گشتاورهای تعمیم یافته برای گروه کشورهای منتخب غیر اوپک

متغیر وابسته: رشد تولید ناخالص داخلی واقعی			
سطح احتمال	آماره t	ضرایب	متغیرهای مستقل
۰/۰۰۰۰	۴/۴۸۵۹۷۹	۰/۱۳۱۵۸۰	GDPR(-۱)
۰/۰۳۹۷	-۲/۰۸۲۹۸۷	-۱۲/۸۴۵۸۱	ED
۰/۰۰۱۱	۳/۳۵۲۲۳۸	۰/۲۷۸۳۷۳	K
۰/۰۵۸۶	۱/۹۱۲۰۹۸	۰/۶۲۳۴۹۶	LABOR
۰/۰۰۶۲	۲/۷۹۴۴۳۲	۰/۰۰۸۸۲۰	OPENNESS
۴۴/۵۷		j-statistic	

منبع: یافته‌های پژوهش

نتایج حاصل از برآورد مدل (۱)، برای کشورهای منتخب غیر اوپک از روش گشتاورهای تعمیم یافته، نشان می‌دهد که شاخص تمرکز صادراتی با رشد اقتصادی این گروه از کشورها رابطه منفی و معناداری دارد. بنابراین با کاهش تمرکز صادراتی در کشورهای غیر اوپک، تنوع صادراتی در این کشورها افزایش یافته و لذا رشد اقتصادی در این کشورها افزایش می‌یابد بعبارت دیگر تنوع صادراتی باعث افزایش رشد اقتصادی کشورهای غیر اوپک شده است. همچنین متغیرهای نیروی

^۱ Agosin

کار و سرمایه و درجه باز بودن اقتصاد و رشد دوره قبل نیز بر رشد اقتصادی تاثیر مثبت و معناداری داشته اند. آماره آزمون سارگان که از توزیع خی دو با درجه آزادی برابر تعداد محدودیت های بیش از حد مشخص، برخوردار است، فرضیه صفر مبنی بر همبسته بودن پسماندها با متغیرهای ابزاری را رد می کند و بنابراین متغیرهای ابزاری بکار گرفته شده در مدل برآورد شده از اعتبار لازم برخوردار هستند. برای اطمینان از این نکته که مدل برآورد شده، رابطه تعادلی بلند مدت را نشان می دهد آزمون ریشه واحد بر روی جزء اخلاص مدل برآورد شده نیز انجام شده است که نتایج آن در جدول شماره (۳) آورده شده است.

جدول (۳): آزمون ریشه واحد جزء اخلاص مدل برآورد شده، برای گروه کشورهای غیر اپک

متغیر	آماره آزمون ریشه واحد	آماره t	سطح احتمال	نتیجه
ε_{it}	Levin, lin & chu	-۳/۷۰۱	۰/۰۰۰۱	مانا

منبع: یافته های پژوهش

نتایج آزمون ریشه واحد جزء خطا نیز نشان می دهد که جزء خطای مدل برآورد شده، مانا می باشد و بنابراین مدل برآورد شده، تعادل بلند مدت بین متغیرها را نشان می دهد.

۴-۲. نتایج برآورد مدل برای گروه کشورهای منتخب عضو اپک

قبل از برآورد مدل، ابتدا مانایی یا نامانایی متغیرهای مدل، برای کشورهای اپک بررسی می شود. این نتایج در جدول (۴) ارائه شده است.

جدول (۴): نتایج آزمون مانایی یا نامانایی متغیرها برای کشورهای منتخب عضو اپک

متغیر	آماره آزمون ریشه واحد	آماره t	سطح احتمال	نتیجه
GDPR	Levin, lin & chu	-۳/۶۸	۰/۰۰۰	مانا
ED	Levin, lin & chu	-۵/۲۸	۰/۰۰۰۰	مانا
K	Levin, lin & chu	-۴/۵۵	۰/۰۰۰۰	مانا
LABOR	Levin, lin & chu	-۲/۳۴	۰/۰۰۰۹	مانا
OPENNESS	Levin, lin & chu	-۲/۹۸	۰/۰۰۱	مانا

منبع: یافته های تحقیق

نتایج آزمون ریشه واحد متغیرها برای کشورهای عضو اپک نشان می‌دهد که همه متغیرهای مدل در سطح مانا هستند و لذا فرضیه صفر مبنی بر وجود ریشه واحد برای همه متغیرهای مدل رد می‌شود. پس از بررسی مانایی متغیرها، مدل تجربی تحقیق، از روش گشتاورهای تعمیم یافته برای کشورهای منتخب اپک برآورد شده است که نتایج آن در جدول (۵) ارائه شده است.

جدول (۵): نتایج برآورد مدل از روش گشتاورهای تعمیم یافته، برای گروه کشورهای منتخب عضو اپک

متغیر وابسته: رشد تولید ناخالص داخلی واقعی			
سطح احتمال	آماره t	ضرایب	متغیرهای مستقل
۰/۰۰۰۰	۱۵۸/۴۲۹۷	۰/۹۹۳۱۷۴	GDPR(-1)
۰/۴۵۰۷	-۰/۷۵۶۸۹۰	-۰/۳۳۵۷۱۱	ED
۰/۰۳۹۸	۲/۰۷۹۸۴۴	۰/۰۰۶۹۶۸	K
۰/۰۱۶۸	۲/۴۲۶۴۳۶	۰/۰۰۵۹۹۵	LABOR
۰/۰۴۷۹	۱/۶۳۷۸۹۲	۱/۸۵۶۲۳۹	OPENNESS
	۳۵/۸۳		j-statistic

منبع: یافته‌های تحقیق

نتایج برآورد مدل (۱)، از روش گشتاورهای تعمیم یافته برای کشورهای منتخب عضو اپک، نشان می‌دهد که شاخص تمرکز صادراتی با رشد اقتصادی در کشورهای عضو اپک رابطه معکوس دارد اما این ضریب معنادار نمی‌باشد بعبارت دیگر علامت این ضریب مطابق با مبانی نظری می‌باشد اما به لحاظ آماری این ضریب معنا دار نمی‌باشد. چون کشورهای عضو اپک به شدت وابسته به درآمدهای نفتی می‌باشند لذا از تنوع صادراتی چندانی برخوردار نمی‌باشند و بنابراین تنوع صادراتی در گروه کشورهای عضو اپک، تاثیر معناداری بر رشد اقتصادی این کشورها نداشته است. بر اساس نتایج متغیرهای سرمایه، نیروی کار، درجه باز بودن اقتصاد و رشد اقتصادی دوره قبل نیز بر رشد اقتصادی کشورها اپک تاثیر مثبت داشته است و فقط ضریب متغیر درجه باز بودن اقتصاد به لحاظ آماری معنا دار نمی‌باشد. آماره آزمون سارگان که از توزیع خی دو با درجه آزادی برابر تعداد محدودیت‌های بیش از حد مشخص، برخوردار است، فرضیه صفر مبنی بر همبسته

بودن پسماندها با متغیرهای ابزاری را رد می‌کند و بنابراین متغیرهای ابزاری بکار گرفته شده در مدل برآورد شده از اعتبار لازم برخوردار هستند.

برای اطمینان از این نکته که مدل برآورد شده یک مدل تعادلی بلند مدت است، آزمون ریشه واحد برای جزء اخلاص مدل برآورد شده در گروه کشورهای اپک نیز انجام شده است که نتایج آن در جدول (۶) آورده شده است.

جدول (۶): آزمون ریشه واحد جزء اخلاص مدل برآورد شده، برای گروه کشورهای اپک

متغیر	آماره آزمون ریشه واحد	آماره t	(p-value)	نتیجه
ε_{it}	Levin, lin & chu	-۲/۸۷۳	۰/۰۰۲	مانا

نتایج آزمون ریشه واحد برای جزء اخلاص نشان می‌دهد که جزء اخلاص مدل برآورد شده برای کشورهای اپک نیز مانا می‌باشد و بنابراین این مدل نیز در واقع، مدل تعادل بلندمدت را نشان می‌دهد.

۵. نتیجه‌گیری و پیشنهادات

در این مقاله با استفاده از رهیافت مدل‌های گشتاور تعمیم یافته^۱ (GMM)، اثر تنوع محصولات صادراتی بر رشد اقتصادی، در دو گروه از کشورهای در حال توسعه، شامل کشورهای عضو اپک و کشورهای غیر اپک، طی دوره زمانی ۲۰۱۷-۲۰۰۲ مورد بررسی قرار گرفت. برای این منظور به تبع از آگوسین^۲ (۲۰۰۷) از شاخص تنوع پذیری صادرات هیرشمن^۳ (HEDI) به عنوان معیاری برای میزان تنوع پذیری محصولات صادراتی، استفاده شده است. هرچه این شاخص به صفر نزدیکتر باشد تمرکز صادراتی کمتر و در نتیجه تنوع محصولات صادراتی بیشتر خواهد بود و هر چه این شاخص به ۱ نزدیکتر باشد تمرکز صادراتی کمتر و در نتیجه تنوع محصولات صادراتی بیشتر می‌باشد. نتایج برآورد مدل از روش گشتاورهای تعمیم یافته، نشان داد که در کشورهای منتخب غیر عضو اپک، تنوع محصولات صادراتی اثر مثبت و معناداری بر رشد اقتصادی این کشورها دارد اما

¹ Generalized Method of Moments

² Agosin

³ Hirschman Export Diversification Index

در کشورهای عضو اپک تنوع محصولات صادراتی اثر معناداری بر رشد اقتصادی این کشورها ندارد و این به علت تمرکز صادراتی بالا و در نتیجه تنوع صادراتی کمتر، با محوریت نفت، در این کشورها می‌باشد. بنابراین کشورهای اپک و از جمله ایران باید با افزایش تنوع محصولات صادراتی، میزان اتکای خود به درآمدهای نفتی را کاهش دهند و زمینه رشد اقتصادی خود را با افزایش تنوع محصولات صادراتی، فراهم نمایند.

منابع

- تقی پور، انوشیروان و افسانه آزاد کسمایی (۱۳۸۰)، "تحلیلی بر متنوع سازی صادرات و تاثیر آن بر افزایش درآمدهای ارزی غیر نفتی": مورد مطالعه ایران، فصلنامه پژوهشنامه بازرگانی، موسسه مطالعات و پژوهش‌های بازرگانی، شماره ۱۸، صص ۱۴۴-۱۰۹.
- صمدی، علی حسین (۱۳۸۱)، "متنوع سازی صادرات و رشد اقتصادی در ایران (۱۳۷۷-۱۳۴۷)"، مجله برنامه و بودجه، سال ششم، شماره‌های ۱۲-۱۱، شماره پیاپی ۷۲-۷۱.
- معمار نژاد، ع. امام وردی، ق. شایسته ا. (۱۳۸۸). بررسی اثر تنوع صادراتی بر رشد اقتصادی ایران در سال‌های پس از انقلاب اسلامی (۱۳۸۵-۱۳۵۸). مجله اقتصاد کاربردی، ۲: صص ۱۰۰-۸۵.
- یاوری، کاظم، اشرف زاده، حمیدرضا و خالد احمدزاده (۱۳۸۹). متنوع سازی صادرات و بهره‌وری در صنایع کشور. فصلنامه پژوهش‌های اقتصادی، سال دهم، شماره سوم، پاییز، صص ۷۳-۵۳.

- ATHUKOROLA, P. C. (2000). Manufacturing exports and terms of trade of developing countries: evidence from SRILANKA. Journal of Development Studies, Vol.36.
- Afandi, M & partners (2010). In their study using time series of convergence techniques and Grange causality. Examines the long-term relationship between export diversification and economic growth during the Malaysian courntis in1980-2007.
- AL-Marhubi, Fahim A. (2000). Export Diversification and Growth: An Emperical Investigation. Applied Economics Letters. V, PP. 559-5620.
- Agosin, M. p. (2007). Export Diversification and Growth in Emerging Economies. Working Paper No.233. Universidad de Chile: Department de Economia.

- Bahar, D., & Santos, M. A. (2018). One more resource curse: Dutch disease and export concentration. *Journal of Development Economics*, 132, 102-114.
- Basile, R., parteka, A. & Pittiglio, R. (2018), Export Diversification and Economic Development: a Dynamic Spatial Data Analysis, *Review of International Economics* , 26(3): 175-193
- BARGHOUTI, S., TIMMER, C., and SIEGEL, P. (1990). Rural diversification: lessons from East Asia. World Bank technical paper 117. Washington, D.C.
- CHENG GUOQIANG,(1997). Market Prospect of Upland Crop Products in China. the CGPRT Centre Working Paper 24, Bogor, Indonesia.
- Gustavo, T. & Ferrier, W. (2009). The long-term relationship between export diversification and economic growth in (1965-2006.)
- GUTIERREZ DE PIONEERS, A., SHEILA and M. J. FERRANTINO.(1997). Export diversification and structural dynamics in growth process: the case of Chile. *Journal of development economics*, VOL. 52.
- Goya, D. (2018), The Exchange Rate and Export Variety: A Cross Country Analysis with Long Panel Estimation, School of Business and Economics, Pontificia Universidad Católica de Valparaiso.
- Herzer, D. & Lehmann, N. (2006). What does export diversification do for a growth? An econometric analysis. *Applied Economic Letters*, 38(15), 1825-1838.
- Hesse, H. (2008). Export Diversification and Economic Growth. Retrieved from.
- KAZEROUNI A.R., HARIGHI M. (2005). International Trade Variety and Its Impact on Iranian Economic Growth. *Iranian Journal Of Trade Studies (IJTS)*, Vol. 9, No. 36, (In Persian).
- Makhlof, Y., Kellard, N. & Vinogradov, D. (2015), Trade openness, export diversification, and political regimes, *Economic Letters*, 136(3): 25-27
- Naude, w. & Rossouw, R. (2010). Export diversification and economic performance: evidence from Brazil, China, India and South Africa, *Econ change Restruct.*
- Nieminen, M. (2020). Multidimensional financial development, exporter behavior and export diversification. *Economic Modelling*, 93, 1-12.
- Nicet, D & Rougier, E. (2008). in a study for countries in the MENA group, states that export diversification has become the main target for development strategies in the Middle East and North Africa.
- Pineres, S.A.G. and M. Ferrantino. (1997). Export Diversification and Structural Dynamic in 397-375, pp.52 the growth Process: The case of Chile. *Journal of Development Economics*.
- RIDWAN.ALLI, JEFFREY.ALWANG. And PAUL B. SIEGEL. (1991). Is export diversification the best way to achieve export growth and stability? A look at three African countries. southern Africa department, Africa regional office, the World Bank, July 1991. WPS 729.
- SACHS, J. and A. WARNER. (2001). The Curse of Natural Resources. *European Economic Review*, Vol. 45, No. 4-6.

- SENOBAR N. (2002). Relationship strategies and product / market and exporters of Iranian. PhD Thesis, Supervisor: RAHMAN-SERESHT, H., Faculty of Management and Accountancy, Allameh Tabatabai University, (In Persian).
- WOOD, A. and J. MAYER. (1998). Africa's Export Structure in a Comparative Perspective", Study No. 4, African Development in a Comparative perspective, UNCTAD, Geneva, published in Cambridge Journal of Economics, Vol. 5, No. 3, May 2001. 14. ATHUKOROLA, P.C.